

Az álom – a szubjektum teremtése és megismerése

*Mulatságunknak vége. E színészek,
Mint mondtam már neked, mind szellemek,
S felszívta őket a híg levegő:
És mint e látomás légvára, majd
A felhősipkás tornyok, paloták,
Szent templomok s a roppant glóbusz is
Minden birtokosával szétomol,
Akár e talmi ünnepély, s utána
Kődfoszlány sem marad. Olyan anyagból
Készültünk, mint az álmok; és az alvás
Révébe fut kis életünk.*

Shakespeare: A vihar (Ford.: Eörsi István)

Prospero *A vihar* negyedik jelenetében, amikor apai önzését legyűrve, nehezen, de végül hozzájárul a próbákat kiállt Ferdinand és leánya, Miranda frigyéhez, mitológus színhátékot rendez a jövendő fiatal párnak saját fantáziájának alakjaiból. Előtte azonban (többször visszatérve a témára) Ferdinand esküjét veszi, hogy a házasságot hitelesítő ceremónia előtt nem „oldja meg (Miranda) szűz övét”, „vigyázz tehát, hogy fáklyáját Hymen ne oltsa ki”. A szexualitás ilyen határozott halasztása, szimbolikus rendbe illesztése nemcsak a féltékeny apa gesztusa, hanem a szép jövő és egy tündöklő álom előfeltétele is. Ferdinand oly mértékben e misztikus színhadi varázslat hatása alá kerül, hogy azt kéri: „hadd éljek mindig itt; / Ily csodatévő apa s feleség / Édenné varázsolja e helyet.” Prospero azonban tudja, hogy a valóság kikerülhetetlen, Caliban és a két részeges fickó az ő elpusztítására tör és egy mélyen filozofikus gondolatsorral lesöpri a fantáziát a színről, pontosabban megmutatja azt, hogy az emberi lét mélyén igazából mi lakik: „Olyan anyagból / Készültünk, mint álmok; és az alvás / révébe fut kis életünk.” Megfordítja tehát a személyes létezés logikáját: az ébrenlét látszólagos valósága helyett igazából az álom szövetéből vagyunk szöve és maradék valóságunk is kikerülhetetlenül a nem-lét, az alvás, azaz a halál fele tart.

Egy pár évvel korábbi dráma, a *Hamlet* monológjából persze ismerjük már az alvás és álom melankolikus fantáziájának sötétebb változatát. Hamlet akár az öngyilkosság árán is szívesen menekülne a valódi, az ébrenlét elől az alvásba, de őt éppen annak lehetősége riasztja, amit Prospero tényként említ: a halálban felsejlő, heterogén másik lét, a káosz, a megfoghatatlan, az a beláthatatlan. Pontosan ez az, amit Hamlet álomnak nevez.

*A halál: alvás,
nem több; s ha ezzel megszüntethető
a szívfájdalom, a milljó ütődés,
amit átél a húsunk – ezt a véget
csak kívánni lehet. A halál: alvás,*

*az alvás: talán álom – itt a baj:
hogyan milyen álmok jönnek a halálban.¹*

Shakespeare számára az alvás semleges, sőt akár felszabadító állapot, a benne megjelenő álom viszont valamiféle heterogén létértelem aktivizálódása, a rejtett, az ijesztő áttörése az ember személyes életében. Az angol drámaíró talán legjelentősebb, újra és újra átgondolásra, értelmezésre késztető hozadéka az volt, hogy már nem járulékként, következményként, hanem a lét középpontjaként fogta fel az autonóm önteremtő személyt, azt a valakit, aki immár nem transzcendens erőnek vagy közösségi parancsoknak engedelmessé válik, hanem saját emberléte felfedezésén keresztül teremti meg önmagát. Nem véletlen, hogy már a pszichoanalízis megszületésének kezdeti pillanataiban is fontos példaként, sőt a pszichoanalitikus tevékenység modelljeként jelenik meg az önmaga megértésére törekvő Hamlet. Shakespeare és a reneszánsz jó néhány óriása persze látta ennek a személyességnek a visszaját is, azokat a törekeket, szakadékokat, amelyek az ilyen önismerő önteremtésben elengedhetetlenül bennfoglaltak. Freud pszichoanalízise ennek a radikálisan új személyességnek az első rendszeres fogalmi leírása, sőt az ilyen személyesség gyakorlása, terápiás-dialogikus megtapasztalása lett. Ez az oka annak, hogy a pszichoanalízis nem egyszerűen szaktudomány, elmélet, hanem – Foucault szavával – egy új diszkurzív birodalom megnyitása, átfogó látásmód, a személyesség relativitáselméletének (és persze e relativitás gyakorlásának) megalkotása.

A pszichoanalízis felé vezető első lépések már 1893–1895-ben megtörténnek, amikor Joseph Breuer és Sigmund Freud egy lelki betegség, a hisztéria kapcsán felfedezik, hogy a testi tüneteknek itt nincs organikus háttere, hanem „a betegek emlékektől szenvednek”, azaz a tünetnek értelme van, a tünet jelölő szerepű. Az is világossá vált, hogy ez az értelem nincs szem előtt, bonyolult mechanizmusok rejtik, blokkolják, de ha sikerül felszínre hozni, nyelvbe transzformálni, akkor a jelentéskidolgozás

¹ Nádasdy Ádám fordítása.

gyógyító hatása, feloldja akár a tisztán testi, organikus tüneteket is. A pszichoanalízis megszületése azonban csak a következő könyvvel történt. 1900-ban jelenik meg az *Álomfejtés*, amely két lényeges szempontból lép radikálisan túl a hisztériakönyvön: egyrészt a csak lelki betegséghez kapcsolódó tünetek helyett egy bárkinél előforduló egészséges lelki jelenséget, az álmot helyezi a középpontba, ezzel betegségűnét helyett az emberi lélek általános karakterét ismeri fel, mutatja be. Másrészt az álmod megfejtő, az egyes tünetek semlegesítésére épülő hisztériafelfogás helyett az álom bonyolult szövedéke, szövege nyomán a lélek rejtett rétegeit, annak rendszerességét, a személyesség eddig ismeretlen struktúráját fedezi fel. Az álomfejtés segítségével olvasható ki, hogy ezek a jelentésviszonyok nem egyes elemek (fragmentált eseményemlékek) és a testen írt tünetek kapcsolataiból állnak, hanem itt is, ott is, azaz a lelki mélyben és az elmondható megjelenítésben egyaránt komplex rendszerek működnek. A személyesség sajátos elemeit a hisztériafelfogás is érzékelte, de a személyesség új „filozófiája”, az emberi létezés személyességalapú diszkurzusa csak az álom kapcsán formálódott meg. Az álom megértésével Hamlet és Prospero poétikai fantáziáit, a modern ember e különös élményét a XX. század kezdetére Sigmund Freud fogalmi rendszerbe építette, a személyességélményt a személyes tudásává, rendszerszerűen gyakorolt önismeretté és a személyessel kapcsolatos cselekvések (a dialogikus, szabad asszociációs terápia) logikus sorozatává tette. A mindenkiben olykor önteremtő áldásként, máskor zavaró, sőt gyilkos csapásként ott rejtőző, váratlanul kinyíló vagy éppen becsukódó Pandora szelencéjéhez az álom, ez a sötét és világos határán kiképződő esemény lett a kulcs.

Különös, hogy Freud milyen korán, milyen határozottan érzékelte ezt: maga állított emléket annak a pillanatnak, éjszakának és követő nappalnak, amikor az álom szerepének felismerése valóban megtörtént. Már az *Álomfejtés*² megjelenése után, 1900. június 12-én Wilhelm Fliessnek, berlini barátjának küldött levélben írta: „Gondolod-e, hogy egyszer e ház oldalán a következő tábla lesz olvasható: „1895. július 24-én az álmok titka itt mutatkozott meg dr. Sigmund Freudnak”.³ Az emléktábla elhelyezése – bár jogos lenne – ma mégsem lehetséges, hisz az egykori, stílszerűen Bellevue-nek nevezett nyaraló (ahol a Freud család több nyarat is eltöltött) már nem áll. Képünk van csak róla, így csupán álmainkban, fantáziában tehetjük fel emlékező jelünket a fura, oszlopos, neoklasszikus épületre. Ez a július 24. nem egyszerűen egy jelentős elméleti felismerést hozott, hanem elsősorban egy álmod, másodsorban annak megfejtését és végül e megfejtésen keresztül a lélek addig ismeretlen titkának gondolatát. Évekkel később ez az álom, az „Irma-álom” magas polcra került az *Álomfejtés*ben: ez lett az ún. „mintaálom”, az az egyetlen (legalábbis módszertani értelemben) teljes értelmezés, amelyben Freud az álom-elmondástól kezdve a megfejtésig végigvezeti az olvasót az álom transzformációinak lépésin. Igen lényeges felgyelni arra, hogy ez az álom *Freud saját álma* volt, az álomfejtés, az álom elmélete, és a lélek itt megmutakozó rejtélye így egyértelműen önismereti pozíciójú. A másik

kiemelten fontos és átfogó elv az, hogy az *Álomfejtés* nem álomelmélettel, vagyis nem egy új álomfogalom megadásával, hanem (egy) *álmofejtéssel* kezdődik, ebből bomlik ki az egész könyv és csak a végén, az utolsó, VII. fejezetben épít fel a szerző egy fogalmi konstrukciót. Még pontosabban: aminek itt tanúi vagyunk, az egy cselekvéssor, aktivitás, az önteremtés új útja, határátlépések sorozata, valami belső összefüggés, maga a bensőség titokzatos megvilágosodási folyamata.

Az álomfejtés – a szubjektivitás mint önteremtő dialógus

Ahhoz, hogy megértsük az álom modellértékű pozícióját a személyesség radikális újragondolásában, elkerülhetetlen a mintaálom rövid ismertetése, bemutatása. A történeti bevezetést leszámítva az *Álomfejtés* ezzel az álommal, illetve értelmezésével kezdődik. A fejezet bevezetéseként néhány módszertani előfeltevést hallunk, például azt, hogy „a gondolkodó ember lelki tevékenysége egészen más, mint azé, aki lelki folyamataira figyel” (Áf. 81), az álommal való foglalkozás valamiféle határhelyzetben, az „elalvás előtti állapothoz” hasonló állapotban kezdődhet. A másik bevezetőben kiemelt jellemző, hogy az álomfejtés „nem az álom egészére”, hanem „csak tartalmának egyes részeire” irányul, amelyekhez külön-külön kapcsol nemkontrollált ötleteket az álmodó. A lejegyzett álomszöveg a következő:

Az 1895. július 23/24-i álom

Nagy csarnok — sok vendéget fogadunk, közöttük Irmát, akit nyomban félrevonok, mintegy azért, hogy feleljek levelére, és szemrehányást tegyek neki, amiért a megoldást még nem fogadta el. Azt mondom neki: Ha még vannak fájdalmaid, akkor az igazán csak a te hibád. — Ő ezt feleli: Ha tudnád, mennyire fáj most a torkom, a gyomrom és a hasam; szinte görcsöl. — Megijedek és ránézek. Arca halvány és duzzadt; arra gondolok, hogy talán valami szervi baj mégis elkerülte a figyelmemet. Az ablakhoz húzom, és a torkába nézek. Eközben némi ellenkezést tanúsít, mint azok a nők, akik hamis fogsort hordanak. Arra gondolok, hogy hiszen erre neki semmi szüksége. Végül alaposan kinyílik a szája, jobb felől nagy fehér foltot látok, másutt sajátosságos, fodros képződményeken, amelyek nyilván az orrüreg formáját utánozzák, kiterjedt, fehérésszürke pörköket. Gyorsan odahívom M. dr.-t, aki megismétli a vizsgálatot, és igazolja észlelésemet. ... M. dr. merőben más, mint rendszeren, igen sápadt, sántít, álla csupasz... Most Ottó barátom is Irma mellett áll, Leopold barátunk a blúzán keresztül megkopogtatja Irmát, és így szól: Balra lent tompa hang; a bal váll egy infiltrált bőrrészletére is felhívja a figyelmet (amelyet én ugyanúgy megérezek a ruha ellenére, mint ő) ... M. azt mondja: kétségtelenül fertőzés, de sebaj, hozzájön még a vérhas, és a mérég elfog távozni... Azt is közvetlenül tudjuk, honnan ered a fertőzés. Nemrég,

² Freud, S.: *Álomfejtés*. Budapest, Helikon Kiadó, 1985. (Az innen származó idézeteket a főszövegben Áf. jelzés mellett adom meg.)

³ The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess. Ed. J. M. Masson, London, The Belknap Press, 417.

amikor a beteg rosszul érezte magát, Ottó barátunk egy propylkésztmény-injekciót adott neki... Propilén... propionsav... trimethyl-amin (amelynek képletét vastag nyomással magam előtt látom)... Ilyen injekciót nem szokás csak úgy beadni... valószínűleg a fecskendő sem volt tiszta.

Freud ennek közlése után az álom személyes környezetéről szól, a benne felbukkanó előző napi valós elemekről (pl. Ottó látogatása és beszámolója Irma egészségéről, a születésnapjához való összejövetel terve), majd az álom kapcsán támadó érzéseiről (csodálkozom, mosolygok) beszél, majd hivatkozik arra, hogy „az álom a vége felé homályosabbnak és tömörebbnek tetszik, mint a kezdetén” (Áf. 86). Ezután következik az álomfejtés „analízis”-része, ebben Freud mondatnyi, félmondatnyi elemekre bontja az álmot és minden elemhez elmondja ötleteit, emlékeit, asszociációit. Az analízis azonban sokkal több, mint amit a szó sejtet, mert igazából az álom továbbírása, „szupplementálása” történik itt, az álom relatíve egyszerű és látszólag átlátható szövegéhez olyan asszociációk kapcsolódnak, amelyek miközben kibővítik, „elhomályosítják”, átláthatatlanná teszik az álmot, olyan aurát teremtenek köré, amely az érthetetlen vagy éppen gyanúsán egyértelmű szöveget mintegy élő, jelenségekkel teli testté alakítják. Az asszociációk folytatják az álomaktivitást immár átlépve az alvás-ébrenlét határon, behatolnak a nappal másfajta logikájába. Ezzel jelentősen megnövekszik az a szubjektív anyag, amelyen az értelmezésnek feladatot, forrást ad. Lényeges azonban figyelni arra, hogy nem az egész álom vagy az álom nagyobb összetevői kapcsán történik ez a kibővítés, folytatódás, az asszociációk minimális egységnek felfogható álemelemek kapcsán indulnak el, így az új anyag sokkal inkább szétszórja a lehetséges jelentéshálót, nem pedig koncentrálna, megjelenésre vetíti, mint ezt szokásos értelmezési eljárásaink általában teszik.⁴

Az első rész az álom teréről és az álmodó és betege megjelenéséről szól:

Csarnok – sok vendéget fogadunk. Ezen a nyáron a Bellevue-n laktunk egy magában álló házban, azon dombok egyikén, amelyek a Kahlenberghez csatlakoznak. Ez a ház valamikor mulatóhely volt, innét a szokatlanul magas, csarnok formájú helyiségek. Az álmot tényleg a Bellevue-n álmodtam, mégpedig feleségem születésnapja előtt pár nappal. Aznap feleségem annak a reményének adott kifejezést, hogy születésnapján több barátunk, közöttük Irma is meg fog látogatni. Álmom tehát ezt a helyzetet előlegezi: feleségemnek születésnapja van, és a sok ismerőst, közöttük Irmát, a Bellevue nagy csarnokában fogadjuk.

Szemrehányást teszek Irmának, amiért nem fogadta el a megoldást; azt mondom: Te vagy az oka, ha még vannak fájdalmaid. Ezt ébren is mondhattam volna, talán mondtam is neki. Akkoriban az volt a (később hibásnak felismert) véleményem, hogy feladatom csak annyi, hogy közöljem a beteggel a szimptomák

rejtett értelmét; azért, hogy a megoldást, amelytől a siker „függ”, elfogadja-e vagy sem, már nem vagyok felelős. Ennek az immár szerencsére meghaladott tévedésnek köszönhetem, hogy a lételemet megkönnyítette oly időben, amelyben szükségszerű tudatlanságom közepette gyógyosikereket kellett elernem. Azon a mondaton azonban, amelyet álomban Irmához intézek, mindenekelőtt azt veszem észre, hogy semmiképp nem akarom vállalni a felelősséget azokért a fájdalmakért, amelyek még mindig kínozzák. Ha viszont maga Irma a hibás, akkor én nem lehetek az. Vajon ebben az irányban keresendő-e az álom szándéka?

Irma panasza: torok-, has- és gyomor-fájdalmak; görcsei vannak. A gyomor-fájdalmak hozzá tartoztak a beteg tünetkomplexusához, de nem voltak nagyon súlyosak; inkább rosszullét és undor érzéséről panaszkodott. Torok- és hasi fájdalomról, a torok összeszorulásáról alig volt szó. Csodálkozom, hogy miért döntöttem álomban éppen úgy, hogy ezeket a tüneteket választom; egyelőre nem is tudok az okára rájönni.

Már az első résznek központi témája Freud orvosi, szakmai sikeressége (vagy éppen kudarca). Erre a tudatelőttes, alig rejtett témára épülnek további rejtett értelemben vezető asszociációk, Irma mögött más személyek, hasonló vagy tőle eltérő fiatal nők jelennek meg:

Arca halvány és duzzadt.

A betegem mindig rózsás volt. Úgy sejttem, hogy itt valaki más rejtőzik a kép mögött.

Gondolatban megijedek, hogy valami szervi baj mégis elkerülte a figyelmemet...

(...)

Az ablakhoz kísérem, hogy a torkába nézzek. Némi ellenkezést tanúsít, mint azok a nők, akik hamis fogsort hordanak. Arra gondolok, hogy hiszen erre neki semmi szüksége. Irmánál sohasem volt okom, hogy a szájüregét megtekintsem. Az álombeli jelenet egy nevelőnőnél röviddel ezelőtt megejtett vizsgálatra emlékeztet, aki első látásra fiatal szépségnek tetszett, amint azonban ki kellett nyitnia a száját, bizonyos előkészületeket tett, hogy fogsorát elrejtse. Ehhez az esethez egyéb emlékek kapcsolódnak orvosi vizsgálatokról és apró titkokról, amelyek vizsgálat közben mindkét fél bántára napfényre kerülnek. – *De hiszen neki nincs erre szüksége.* Ez elsősorban bók Irmának: sejttem azonban, hogy ennek más jelentősége is van. Figyelmes analízisnél megérezzük, hogy az elvárható hátsó gondolatokat mind kimerítettük-e, avagy sem. Az a mód, ahogy Irma az ablaknál áll, hirtelen egy más élményt juttat eszembe. Van Irmának egy bizalmas barátnője, akit igen nagyra becsülök. Amikor ezt a barátnőt egy este meglátogattam, éppen az álomban reprodukált helyzetben az ablaknál találtam, és orvosa, ugyanaz az M. dr., kijelentette, hogy diftériás lepedéke van. M. dr. és a lepedék pedig előfordul az álomban is. Most jut eszembe, hogy az elmúlt hónapokban jó okom volt feltételezni,

⁴ Freud értelmezési technikájának van persze tradicionális gyökere is. A zsidó hermeneutika, kanonikus szövegértelmezés egyik legjelentősebb módszere a midrásh, mely ugyanígy működik: a szent szöveg egyes elemei, mondatai kapnak böles magyarázatot anélkül, hogy az értelmezés az egész szöveget venné célba. A midrásh értelmezési stratégiája a posztstrukturalista irodalomtudományban tér majd vissza. Vö.: Hartman, G. – Budick, S. (szerk.) (1982): *Midrash and Literature*. New Haven, Yale University Press.

hogyan ez a másik nő is hisztériás. Sőt, Irma maga árulta ezt el. Ámde mit is tudok az ő állapotáról? Éppen azt az egyet, hogy hisztériás torokelszorulásban szenved, mint álomban Irma. Álomban tehát betegemet a barátnőjével helyettesítettem. Most már arra is emlékszem, hogy gyakran játszottam azzal a gondolattal: ez a nő hozzám fordulhatna, hogy megszabadítsam tüneteitől. Ezt később magam is valószínűtlennek tartottam, mert nagyon tartózkodó természetű. *Vonakodik*, amint az álom mutatja. A másik magyarázat az lehetne, hogy *erre neki nincs is szüksége*; valóban, eddig elég erősen mutatkozott, hogy tüneteinek idegen segítség nélkül úrrá legyen. Már csak néhány mozzanat van hátra, amelyeket sem Irmára, sem barátnőjére alkalmazni nem tudok: *sápadt, duzzadt; műfogak*. A műfogak az említett nevelőnő irányába mutatnak: hajlandó vagyok tehát a rossz fogakkal is beérni. Azután egy másik személy jut eszembe, akire ezek a vonások utalhatnak. Ez szintén nem volt az én betegem, és nem is akarnám, hogy az legyen, mivel észrevettem, hogy röstelkedik előttem, és nem is hiszem, hogy engedelmes beteg lenne. Ő az, aki rendszerint sápadt, és amikor egyszer különösen jól érezte magát, duzzadt volt az arca.

Betegemet, Irmát tehát két másik személlyel hasonlítottam össze, akik szintén tiltakoznának a kezelés ellen. Mi lehet az értelme annak, hogy őt az álomban a barátnőjével cseréltem fel? Talán az, hogy szeretném őket fölcserélni; a barátnő vagy erősebb szimpátiákat ébreszt bennem, vagy többre tartom az intelligenciáját. Irmát ugyanis oktondinak tekintem, amiért nem fogadta el a javasolt megoldást. A másik talán okosabb, tehát inkább ráállna. *Végül alaposan kinyílik a száj: ő többet mondana el, mint Irma.*

Amit a torokban látok: fehér folt és pörkös orr-üreg.

Az asszociációs aktivitásban megjelenített személyek (például Irma barátnője, egy nevelőnő, egy a főszövegben meghatározatlan harmadik nő, akiről a jegyzetben derül ki, hogy Freud terhes felesége), események jelennek meg, amelyek az álomban nem voltak ott. Amint megtörténik az asszociációk összegyűjtése az álom utolsó mondata kapcsán is, Freud kijelenti, hogy „az álomfejtést ezzel befejeztem”. Ez a befejezés annak az általános iránynak, célnek a meghatározását jelenti, amelynek szolgálatában az álom megtörtént. Ez pedig – Freud szerint – „nem volt más, mint az, hogy az álom felment engem Irma állapota miatti felelősség alól” (Áf. 93). Az álom értelmeként tehát Freud azt az első olvasatra is nyilvánvaló jellemzőt jelöli meg, hogy álmával szerette volna önmagát a szakmai felelősség alól felmenteni, igazát bizonyítani, a tévedéseit emlegető kollégákat hiteltelenné tenni. Freud levonja a következtetést, hogy „Az álom úgy ábrázol egy bizonyos tényállást, ahogyan én szeretném; *tartalma tehát: vágyteljesülés, motívuma: vágy*” (Áf. 93). Kicsit később megjegyzi ugyan Freud, hogy „nem állítom, hogy az álom értelmét teljesen felfedtem, és hogy annak megfejtése hiánytalan”

(Áf. 94), de zárómondatként újra kijelenti, hogy „Az álomfejtő munka befejezésekor az álom vágyteljesülésnek bizonyul” (Áf. 95).

Az Irma-álom értelmezése ezzel persze nem ért véget, maga Freud is visszatér hozzá az *Álomfejtésben* és későbbi írásaiban is. 1908-ban például Karl Abrahamnak vallotta egy levelében, hogy az Irma-álom „ennek az időszaknak a szexuális megalomániáját árulta el”. Erről itt az *Álomfejtésben* semmit sem hallunk. És nemcsak Freud, hanem sokan mások is foglalkoznak vele: ez az álom a mai napig folyamatos értelmezés, újraolvasás tárgya, mint valami szubjektív alkotmány, mű új és új asszociációkat kelt, kibővíti, tovább él. Ennek egyik oka az, hogy „rajta az a történeti teher van, hogy azért álmodták, hogy értelmezve legyen és azért analizálták, hogy betöltse ezt a speciális küldetést”.⁵ A másik, és talán sokkal fontosabb ok az álom és álomfejtés *aktivitástermészetében* rejlik, abban, hogy benne a szubjektivitás modellértékű megszületési, önteremtési folyamatának példájával szembesülünk. Az álmok nagyon kevés megbízható, referenciális komponenssel rendelkeznek (például sohasem lehet ellenőrizni, hogy valóban azt álmodta-e az álmodó, amit álomként elmond), alapvető természetük az, hogy lényegüket, létüket az értelmezésben kapják meg, igazából ettől lesznek álmok. Mint látni fogjuk: maga az álmodás is értelmezés, az álom elmondása egy újabb értelmezés, és csak ezt követi a felidézett álom megfejtése. Az álom léte nem más, mint értelmezések értelmezése.

Különös az értelmezés módja is: nem magára az álomszövegre irányul, nem olyan ismeret, amely magként az álomban rejtőzik, hanem az álomhoz asszociációk kapcsolódnak, mintegy aura képződik és az értelmezés e sokféle jelölő összefüggésében történik. Az asszociációk azonban szakadatlanul bővíthetők, egy ilyen emlékezetbe hozott, tárgyiasított álom esetében állandó és meglehetősen kényszerű visszatérés lehetséges, és az új asszociációk új értelemmel bővítik az eredeti álmot. Az Irma-álom különlegessége az, hogy több mint száz évvel álmodása után, nyolcvan évvel álmodója halála után is aktivitásként, önteremtő cselekvésként működik, azaz állandó újraolvasásban kibővíti, új irányokat mutat meg, jelzi, hogy a korábbi értelmezésekben mik voltak elfedő, ellenállással indukált lépések. Az álomfejtés „a tudattalan lelki élet megismerésének királyi útja” (Áf. 421.), modellje lehet minden szubjektív szöveg (irodalmi mű, kulturális jelenség) olvasati stratégiájának.⁶ Az Irma-álom ebben pontosan azért jelentős, mert nemcsak egy meghatározott ember sajátos elfojtott vágyainak a teljesítése volt eredeti szerepe, hanem egyben a szubjektív értelem megtalálásának „királyi útjáról” is szólt, azaz egyfajta új diszkurzus, a személy önmegértésének új stratégiája is megvilágosított általa. Érdemes ezért olvasni az olvasatait.

Ezek egyáltalán nem véletlenül párhuzamosíthatók az adott időszak jelentős kultúraolvasási stratégiáival, azokkal a megközelítési módokkal, amelyeket az irodalom vagy a kultúra kapcsán alkalmaztak.

Az Irma-álom egyik legjelentősebb újraértelmezése

⁵ Erikson, E. H.: The Dream Specimen of Psychoanalysis, In: *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2 (1954) 8.

⁶ Pontalis szerint: „Az *Álomfejtés* számomra nem egy könyv az álomfejtésről, még kevésbé könyv az álomról, hanem egy könyv, amely az álmok *logos*-án keresztül feltárja minden diszkurzus törvényét és lefekteti a pszichoanalízis alapjait.” In: Pontalis, J.-B., *Frontiers in Psychoanalysis – Between Dream and Psychic Pain*. London, The Hogarth Press, 1981. 26.

az amerikai énszichológiai pszichoanalízis egyik legkiemelkedőbb analitikusának, Erik H. Eriksonnak nevéhez fűződik. Erikson 1954-es interpretációja a kor meghatározó szubjektumpercepció alaprendszerét, a strukturalizmus gondolkodási módját vetíti (asszociálja) az álomra. Erikson számára két szempont volt fontos: az egyik az álomanyag strukturalitása, formai jellemzői, a másik pedig az álomszjektum, az álmodó személy strukturalitása. Nem véletlenül említ egy olyan szándékot, amit Freud kifejezetten kihagyott, pontosabban nem az álomnak, hanem az álmodónak tulajdonított: Erikson „az egész álom jelentését ragadta meg” a páciens, ebben az esetben Freud élete tükrében. Az „egész álom” egyrészt az álom megformáltságát jelentette, másrészt az álmodó megformáltságát, azaz identitását jelezte.

Az álom megformáltsága, strukturalitása kapcsán első lépésben Erikson összegyűjtötte azokat a strukturális rétegeket, amelyekben az álom (illetve az álomfejtés) szerveződik. Négy ilyen szintet különített el. Az első a „manifeszt konfigurációk” szintje, ez az elmondott, manifeszt álom formális sajátosságait gyűjti egybe, verbális tulajdonságait, tér és idő viszonyait, szomatikus, interperszonális affektív jellemzőit vizsgálja. A második szint a manifeszt és látens álomanyag kapcsolatának formáiról szól, az asszociációkról és a felbukkanó szimbólumokról, a harmadik még egy lépéssel vissza, a látens álomanyagról, az akut életkonfliktusokról, a domináns indulatátteles kapcsolatokról, a kapcsolódó gyermekkori konfliktusokról, vágyakról, elhárító mechanizmusokról számol be. Végül az utolsó, a „rekonstrukció” az álmodó életciklusainak szerepét, szociális helyzetének és énidentitásának formáit, konstrukcióit határozta meg. A négy lépés, a négy szint az elmondott álom formájától eljut az álmodó személy formájához. Az első lépés kapcsán Erikson jó néhány érdekes felfedezést tesz az álom nyelvére vonatkozóan, jelzi azt, hogy a manifeszt álom kétségtelenül elsősorban elrejt, de mint egy homlokzat mégis tartalmaz jeleket, többértelműségeket, hangi párhuzamokat, amelyek mélyebb értelmet jeleznek. Elsősorban az eredeti német álomszöveg angol fordításakor érzékelhetők ezek a különbségek. Csak egyetlen példa: az igazából szakállas dr. M. (ő egyébként Joseph Breuer, Freud atyai barátja, aki a szexualitás felvetése miatt lép ki a korábbi együttműködésből) az angol fordításban például „clean-shaven” (szó szerint: „tisztára borotvált”) jelenik meg. A német eredetiben „Bartlos”, szó szerint „szakállvesztett”. Nyilvánvaló, hogy a német szöveg kasztrációs jelentése teljesen eltűnik az angol fordításból. Ráadásul nem szabad elfeledni, hogy a XIX. század végének Monarchiájában a szakállas férfi volt a tekintélyes, míg az ötvenes évek Amerikájában éppen a simára borotvált az igazi úriember. A fordítás ilyen átalakító elkülönbözései jelzik azt, hogy az álom manifeszt szintjének sajátos jelentései, strukturái is fontos információt hordozhatnak, tehát az álom nyelvének nem szabad egyszerűen keresztülnézni, hanem meg kell találni az álomnyelv strukturálódási szabályait.

Az utolsó lépésként megjelenő másik struktúra, az álomstruktúrához kapcsolódó személystruktúra egy alapvetően új konstrukció bevezetése az álomfejtés folyamatá-

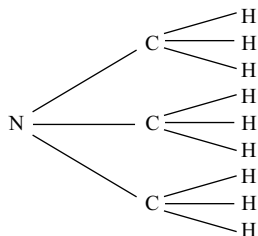
ba. Freud még egyszerűen jelezte azt a vágyat, amely az álomban hallucinatív módon realizálódott, ezzel az álom meghatározó funkciójaként jelezte az elfojtott belső energiák sajátos formájú kijátszását. Erikson már nemcsak egy-egy vágy realizálását tartja fontosnak, hanem azt, hogy a vágyak adott pillanatban meglévő konstrukciója, komplexuma jelez egy olyan énszerkezetet, amelyet identitásnak nevezhetünk. Az álom egy ilyen bizonyos életkorban lévő, személyes identitáskonstrukció realizálását, megmutatását is lehetővé teszi: „Az álmok tehát nemcsak betöltenek csupasz szexuális vágyakat, határtalan dominanciát és korlát nélküli destruktivitást; hanem ahol működnek, ott kiemelik az álmodót az elszigeteltségből, lecsendesítik lelkiismeretét és megőrzik identitását.”⁷ Egyáltalán nem érdektelen az, hogy az ötvenes évek, amikor Erikson értelmezése keletkezett, a humán tudományokban is egy nagyon karakteres olvasati stratégia és elmélet kibontakozását hozta: ez a formalizmus, strukturalizmus volt. Erikson innen olvas: alapvetően strukturalista álomfejtési elvet, a psziché ebből az értelmezésből következtethető strukturalista elméletét alakítja ki. Az eriksoni megközelítés a lélek énkonstrukcióira figyel, arra próbál választ adni, hogy álmaink milyen módon jelzik annak a formának, konstrukciónak az érvényesülését, amely a tudattalan folyamatok integrációjáért felelős, és amit a pszichoanalízis ének, *egónak* nevezett.

Erikson értelmezése után vagy húsz évvel (1975-ben) jelent meg Didier Anzieu könyve⁸ Freud álomelemzéseiről, benne az Irma-álom értelmezésének új verziója olvasható. Míg Erikson az álmot az én integráló, identifikációt teremtő szerepéhez köti, és úgy beszél Freud Irma-álmáról, elhárításairól, elfojtásairól, hogy arra az álmodónak saját biztonságára, koherenciájára miatt volt szüksége, Anzieu már kilép az én kereteiből és azt az integratív viszonyrendszerrel olvassa bele az Irma-álomba, amely a személyt a környező világhoz köti. Más szóval: szelf-elméleti irányt követ: úgy gondolja, hogy az álom az álmodó személy szelfjét, személyét egy tudattalanul is létrehozott, dinamikus életkontextusba integrálja, számára egy biztonságos helyet vázol. Ezért Eriksonéhoz képest Anzieu értelmezésében jelentősen más irányú értelemkonstrukciók bontakoznak ki. Például nincs nyoma a manifeszt formai integrációnak és nincs szó az álmodó sajátos éntegrációjáról, identitásáról sem. Az álom ehelyett a személyesből kibomló társas viszonyrendszert mutatja meg. Anzieu azt fedezi fel, hogy az Irma-álom színjátékszerűen bomlik ki, centrumában a személy és mások kapcsolata áll. Elsőnek a nő szereplők (Irma, Irma barátnője, Martha) lépnek fel, majd az álmodó Freudnál idősebb férfiak következnek (Fleischl, Breuer, Emmanuel), végül az álomban a kortárs férfiak, barátok (Otto, Leo) következnek. A negyedik rész Fliess és a trimethylamin története, majd egy rövid epilógus zár. A történet maga egy bírói tárgyalás formáját veszi fel. Anzieu aztán részletesen tárgyalja az álom erotikus tartalmát, a torok vizsgálatának párhuzamát a nőgyógyászati vizsgálattal, a torokban lévő folt azonosítását a terhességgel. Freud eredeti álomleírásának végén szerepel például a trimethyl-amin képlet (Otto barátunk egy propylkésztmény-injekciót adott neki... Propilén...

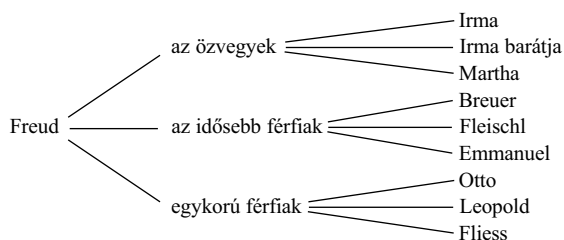
⁷ Erikson, i. m.: 55.

⁸ Anzieu, D.: *Freud's Self Analysis*. Madison, International Universities Press, 1986.

propionsav... trimethyl-amin /amelynek képletét vastag nyomással magam előtt látom/...). A képlet – tudjuk a kémiából – egy nitrogénatomhoz köt három szénatomot és ezekhez három-három hidrogénatomot:

Anzieu értelmezésében a kémiai képlet a szelfet pozícionáló Freud személyét kijelölő teljes társas kontextust jelzi. Az álomszöveg és én-konstrukció helyett itt az álom kapcsolati-integratív képessége lesz a döntő.

Posztstrukturalista álomolvasat

Az Irma-álommal kapcsolatos asszociációk persze nem érnek véget. A XX. század második felében megjelenő új olvasatok egyre inkább megkérdőjelezzik az egopszichológiai és szelf-pszichológiai magyarázatot, elsősorban arra hivatkozva, hogy azok túlságosan is konstruktívak, túlságosan is az elfojtás, az ellenállás diadalát rögzítik és nem veszik figyelembe az álom inherens heterogén természetét, az ismétlődő újrajródást, a tudattalan alapvetően megismerhetetlen természetét, kizárhatatlan hatását. Ennek az elvnek legkorábbi és máig legnagyobb hatású képviselője Jacques Lacan volt, aki az 1954–1955-ös évben tartott szemináriumán foglalkozott az Irma-álommal. A freudi felfedezés „lényegének” tartotta „a szubjektum decentráldását az én kapcsán”⁹, azt, hogy az álom vágyteljesítő természetéből következően az álomfejtésnek mindig a szétfutás és nem az eriksoni egységesítés, strukturálás felé kell haladnia. Az Anzieu és Erikson által is szép rendbe strukturált három nőalokról például a következőket írja: „Amikor analizálunk egy szöveget, akkor azt teljességében kell figyelembe venni, beleértve a jegyzeteket. Ez az a hely az asszociációkban, ahol Freud jelzi azt, hogy az álom az ismeretlennel kapcsolódik, ezt köldöknek nevezi. Elérkeztünk ahhoz, ami a misztikus trió mögött található. Misztikusokat mondok, mert most már tudjuk a jelentését. A három nő, a három nővér, a három kosár, Freud azóta meg-

mutatta jelentésüket. Az utolsó terminus a halál, ennyire egyszerű.”¹⁰ Anzieu egy társas kontextust jelölt ki a személyek kapcsán, Lacan Freud egy későbbi írására¹¹ utal, mely a három nő irodalmi és mitologikus figuráját elemzi (példul a *Lear király* kapcsán). A lacani asszociáció valóban felnyitja az olvasatot egy nehezebben összegezhető, mélyebb értelem fele.

Különösen érdekes azonban az az olvasat, amelyet az amerikai irodalomtudományi-pszichoanalitikus dekonstrukció egyik kiemelkedő szerzője, Shoshana Felman adott közre 1984-ben¹². Felman olvasatának fontos eleme személyes érintettsége, egy bizonyos értelemben követi Freud stratégiáját: a saját létén, sorsán keresztül olvassa újra az Irma-álom szövegét. Teljes írása mestere, az amerikai dekonstrukció vezető személyisége, Paul de Man halála után rendezett emlékező konferencián hangzott el, de a készülő dolgozat nagyobb részét korábban még olvasta és kommentálta a nagybeteg de Man. Az eredeti, nőiségre alapuló értelmezői pozíció kiegészül a férfi de Man ezzel kapcsolatos értelmező megjegyzéseivel, ennek egy rövid, személyes levél formájú dokumentumát is olvashatjuk. Sőt levélláncolatot, de Man Felmanhoz írt üzenete egy másik rövid írományt és egy nagy kortárs értelmezőt idéz meg: Jacques Lacant, akit korábbi, Yale University-n tett látogatásakor éppen Paul de Man üdvözölt, és akinek akkor publikálatlan szavait Felman e tanulmányban közli. Ebből a bonyolult olvasati-értelmezési szövedékből új értelmezés és az értelmezés új elmélete világosul meg.

Felman „eredeti”, a két de Man-szöveg beillesztése előtti interpretációja is már radikálisan más, mint Eriksoné, más, mint Anzieu-é is. Nem integrálni akar valamilyen koherens én vagy felépített személyesség, szelf-konstrukció irányába, hanem megmutatja az álom és kapcsolódó asszociációi szétfutó, dekonstruktív, lezárhatatlan gazdagságát. Felman olvasata valóban olyan, amely nem a szöveg magát, hanem az auráját kutatja, építi, azt keresi, ami éppen hiányával van elfelejthetetlenül jelen.

Felman olvasatában, asszociációiban az álomból egy olyan jelentés teremtődik, amely már nem az álmodó szakmai-személyes identitásával, hanem egy homályosabb és mélyebb háttérrel, a nőhöz való viszonytal, a nőiséggel áll kapcsolatban. Az *Álomfejtés*nél jóval később, 1938-ban írja majd Freud egy Marie Bonaparte-hoz küldött levélben, hogy „az a nagy kérdés, amit sose válaszoltak meg, és én a női lélek harmincéves kutatása után se voltam képes megválaszolni, az, hogy mit akar a nő?” (57). Az Irma-álom – állítja Felman – nagyon mélyen, nagyon komplexen tartalmazza már ezt a sohasem megválaszolt kérdést. Freud értelmező asszociációiban (mint Anzieu listájából és Lacan megjegyzéséből is láthatunk) több nőfigura bukkan fel. Egyrészt a fiatal, Freud „megoldásával” szemben ellenállást tanúsító nő, maga Irma, aztán mögötte az ideális, készséges, fantáziált páciens, Irma barátjánője, végül egy harmadik nőfigura is felsejlik, akiről szintén nem feltételezhető, hogy „engedelmes beteg lenne”, aki „rendszerint sápadt, és amikor egyszer különösen jól érezte magát, duzzadt volt az arca” (Af. 87–88). Erről

⁹ *The Seminar of Jacques Lacan, Book II, 1954–1955*. ed. J. A. Miller, New York, Norton, 1988, 148.

¹⁰ I. m.: 157.

¹¹ Freud: *Das Motiv der Kästchenwahl* (1913).

¹² Felman, Sh.: *Postal Survival, or the Question of the Navel*. In: *Yale French Studies*, 1985. no. 69. 49–72.

a harmadik nőről a főszövegben semmit sem tudunk meg, csak a lapalji jegyzetben teszi hozzá Freud, hogy „Természetesen a feleségeről van szó: e fájdalmak azoknak az alkalmaknak egyikére emlékeztetnek, amikor egyszerre megértettem vonakodásának okát”. Azt már egyáltalán nem említi, hogy a fájdalmak, a hasfájás felesége terhességéhez kapcsolódik (aki utolsó gyermekével, Annával volt terhes ekkor). Felman megpróbálja olvasni ezeket a jeleket. Egyrészt a megjelenő nők sajátos azonosságokat és különbségeket mutatnak, mindannyian kapcsolódnak a férfimegoldással szembeni ellenálláshoz, van köztük termékeny és gyermektelen nő, van feleség és özvegy, tehát mintha a nőiség különböző formáit reprezentálnák. Közös hátterük egy feloldhatatlan, megválaszolhatatlan különbség megjelenítése, az *ellenállás* és a *panasz* viszonya, „a férfimegoldás” alapvető léthiánya. Az asszociációkban, a továbbolvasatban olyan jelentések kerülnek elő, amelyek alapja egy lényege szerint hiány, a megfogalmazhatatlan nőiség. Ennek kapcsán azonban egy nagyon lényeges álemelem válik értelmezhetővé, értelmezendővé Freud eredeti szövegéből, ez az álom köldöke.

Az álom metatermészet – az álom köldöke

A Felman által idézett rész után az álom egy fél mondatát értelmezi Freud: „Végül alaposan kinyílik a szája: ő többet mondana el, mint Irma”, jegyzi meg asszociációjában Freud a barátnőről, aztán visszatér Irmára: „Amit a torokban látok: fehér folt és pörkös orrüreg”. A női szó, magyarázat reménye és a feltáruló női testüreg képe közé írta be Freud a következő lábjegyzetet:

Úgy sejtem, hogy e rész magyarázata nem elég alapos ahhoz, hogy a rejtett értelem feltáruljon. Ha folytatnám a három nő összehasonlítását, igen messzire elkalandoznék. Minden álomnak van legalább egy olyan pontja, amely kifürkészhetetlen. Ott van a – mondhatni – köldök, melyen keresztül az ismeretlennel összefügg.”¹³

E freudi jegyzet fontosságát jelzi az, hogy az *Álomfejtés* egy jóval későbbi pontján, az álomelméletet összegző hetedik fejezetben Freud visszatér e témára:

A legjobban megfejtett álomban is gyakran felderítetlenül kell hagynunk valamilyen részletet, mert az elemzés közben észrevesszük, hogy ott az álomgondolatok oly gombolyagának kezdőszálára bukkanunk, amely kibogozhatatlan, de az álomgondolathoz sem szolgáltat további adatot. Ez az álom köldöke, az a hely, ahol az anyag a meg-nemismerttel érintkezik. Az álomfejtéskor felmerülő álomgondolatok általában nem záródhatnak le, hiszen szétfutnak gondolatvilágunk hálószerű szövevényében minden irány-

ba. E szövedéknek egy sűrűbb pontjából emelkedik ki azután az álomvágy, mint gomb a micéliumból. (366)

Felman a nőiség Freud által érzékelt titokzatos-nyomasztó megfoghatatlanságát és a köldök ismeretlenbe mutató kapcsolatát párhuzamosítja, egy „feminin csomót”, egy kimondhatatlan, de mégis mindig ott leledző vágykomplexumot jelez. A férfi–nő–különbség, a szexualitás mint különbség, a fájdalom és ellenállás különbsége és a különbség kimondhatatlansága jelenik meg, vagyis érzékelhető valamiféle betölthetetlen szakadék a test és a nyelv, a vágy és a szó között. Az álom e jellemzőiben, a köldök jelentőségében, a micéliumszerű rizomatikus jelentésszóródásban újra nagyon fontos titkot jelez a szubjektivitás természetéről, újra az álomról szól az álom¹⁴. Némi kitérőként, de talán érdemes idézni Walter Benjamin hasonló értelmű megjegyzését utolsó, kéziratban maradt *Passzázások* című művéből:

Az ókori Görögországban mutattak olyan helyeket, ahol az alvilágba vitt le az út. Éber ittlétünk is olyan ország, ahol vannak alvilágba vezető rejtett helyek, megannyi észrevétlen hely, ahová az álmok torkollanak. Nappal mit sem sejtve megyünk el mellettük, de alighogy eljön az álom ideje, kapkodva tapogatunk vissza ezekre a helyekre és eltűnünk a sötét járatokban”¹⁵

Paul de Man rövid írásos megjegyzésében, amit Felman a saját írásához csatolt, a következőt füzi mindehhez hozzá: „Az én egyetlen kérdésem, ha szabad ezt mondanom, a köldök szintjéről bukkan fel. Mít tehetünk e jel manifeszt biszexualitásával, amely éppen annyira elválaszt, mint amennyire egyesít, és amely megszökik a nemek közötti különbség alól. A köldök egy csomó, amelyet elvágnak, és mint ilyen, sokkal inkább filozófiai, mint analitikus.” (68). De Mannak kétségtelenül igaza van abban, hogy a köldök nem a nőiség tulajdona, sőt a nemiség előtti testi jel, mindenkinek van köldöke, jele egy egykor volt kapocsnak, mely az embert az anyához fűzte. Ez a kapocs azonban el lett vágva, a csomó ennek jele, de a gordiuszi csomó nem kioldás, megoldás, nem analízis, hanem egy erőszakosan reduktív tulajdonítás, megnevezés, fogalommal fordítás, félreértés, azaz alapvetően filozófiai gesztus. Pontosan ilyen értelemben mondja Paul de Man az olvasás, az értelmezés természetéről, hogy „olvasni pedig nem más, mint megérteni, kérdezni, tudni, felejtetni, kitörölni, eltorzítani, megismételni – vagyis nem más, mint az a végtelen megszemélyesítés (prozopopeia), amelynek révén a halottak archoz és hanghoz jutnak, amely elmondja végrendeletük allegóriáját, másfelől lehetővé teszi számunkra, hogy megszólítsuk őket.”¹⁶ De ehhez hozzá kell tenni de Man egy másik mondatát: „Mihelyst egy hang vagy arc nyelvi tételezését értjük a

¹³ Ebben a mondatban módosítanom kellett az egyébként kitűnő fordítást. A magyar szöveg ugyanis így szól: „köldökszínór, amely összeköti az ismeretlennel”. A német eredeti világosan köldökről beszél: „gelichsam einen Nabel, durch den er mit dem Unerkannten zusammenhängt”. A fordítási „tévedés” persze újra álomasszociáció, továbbálmódás: a fordító, Hollós István, az elválasztottság helyett inkább a kapcsolatot, a köldökszínórt hangsúlyozta volna.

¹⁴ Erről, az álom köldöke témáról sokat írtak az elmúlt pár évben, de erre most nem tudok kitérni.

¹⁵ Benjamin, W.: *A szirének hallgatása – válogatott írások*. Budapest, Osiris, 2001, 210.

¹⁶ De Man, Paul: Az eltorzított Shelley (Ford: Kulcsár Szabó Zoltán), In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán (szerk.): *Újragondolni a romantikát*, Budapest, Kijarat Kiadó, 2003. 183.

prosopopeia retorikai funkcióján, megértjük azt is, hogy nem az élettől vagyunk megfosztva, hanem egy olyan világ alakjától és értelmétől, mely kizárólag a megfosztás útján történő megértés révén hozzáférhető¹⁷. Nyilvánvaló: azoknak az asszociációknak, amelyek végtelen folyamatban tovább írják az álmot, igazából kettős szerepük van: építenek, de ugyanakkor a teljes megértés lehetőségét is kizárják, nyomukban tudunk valamit, de olyan tudásra jutunk, amely a tudás betölthetetlen hiányainak mentén formálódik. Létezik tehát valami olyan „között”, olyan „köztesség”, amely, mint a köldök, a test és a szó, az egyértelműen koncentrálódó és a végtelenül szertefutó között, létünk összefogott racionalitása és energiafolyamataink micéliumszerű szétszóródása köztességében létezik. Ez a sose definiálható, mindig elvágott, de mindig felhívóan, kacéran szembetűnő a szubjektumunk, személyes bensőségünk maga.

Az álom köldökének metaüzenete az, hogy a szubjektum olyan folyamatokból áll, épül fel, amelyek egy bizonyos pont (a test pontja és a jelentés megsűrűsödési pontja), azaz a köldök kapcsán egyszerre koncentrálódnak és decentralálódnak. A szubjektum folyamatai valamilyen alapvető ismertség, megismertség mentén állíthatók össze, ugyanakkor mégis eltűnnek az ismeretlenbe. Freud itt „olyan módon építi újra az emberi szubjektivitást, hogy az éhez való viszonyában decentralálja azt.” (Lacan, *The ego*, 116–117.).

Az álomfolyamat természete – az álommunka

Érdemes lenne összegezni azokat az elveket, amelyeket a pszichoanalízis az álommal kapcsolatos véget nem érő, mégis királyi úton gyűjtött. Elsősorban világos, hogy az álom létezése egyenlő *értelmezésével*, Freud azon gondolata, hogy az álomnak értelme van, valójában azt jelenti, hogy az álom a belső értelemkeresés, az értelemteremtés egyik legjelentősebb, mondhatnánk modellszerű eseménye. Nem elsősorban szemantikai, hanem kinetikai fogalom, nem annyira jelentés, mint inkább cselekvés, jelentésképződés, teremtődés. Az, hogy értelme van, nem azt jelenti, hogy utal valamire, hanem azt, hogy megcsinál, teljesít, kielégít valamit (a vágyat). Egyfajta tiszta performativitás. Freud ezt úgy fogalmazza meg, hogy az álom hallucinatorikus.

Az álomnak és álomfejtésnek legfontosabb sajátossága a *határhelyzeti természete*. Első szinten, mondhatnánk: fenomenológiai szinten, az ébrenlét és alvás közötti határhelyzet, még pontosabban határátlépés, alvásból vagy valamilyen alváshoz hasonló állapotból származik, de mindig az ébrenlétbe torkollik. Freud egy későbbi tanulmányában részletesen is foglalkozik azzal, hogy az alvás regresszív, az alvó „közel jut ahhoz az állapothoz, amelyben az élet kezdetén volt. Az alvás szomatikus oldalról nézve tulajdonképpen az anyaméhben való tartózkodás

állapotának visszaállítása¹⁸. Pontalis szerint „minden álom, mint az analízis tárgya, az anyai testre utal¹⁹. A tökéletes regressziójú, voltaképpen álom nélküli alvás igazából csak elvileg vagy talán még úgy sem létezik, ideálisan teljes regresszióját valami mindig megzavarja: a tudattalan energiáinak, indulatainak egy része az elalvás ellenére is aktív marad. Az álom pedig pontosan az az ellenakció, amely megpróbálja kezelni ezt a kötetlen indulatot, ezt a heterogén jelenséget azzal, hogy a maga hallucinatorikus technikájával ezeket az indulati nyomokat kezeli, kielégíti, aktivitásukat, energiájukat felveszi és elintézté teszi. Az álom tehát „egy projekció is, egy belső folyamat külsővé tétele” (Áf. 118.), egyfajta sajátos reprezentáció, rögzítés, és mint ilyen voltaképpen elfojtó, cenzúrázó szerepű. Ugyanakkor ez az elfojtás kétarcú, mert csak végső eredményében lesz (szimbolikus) nyelvi természetű, alapjában véve képi: „A gondolatok (a regressziós út során) – főként vizuális – képekké alakulnak, tehát a szóképzetek a nekik megfelelő dolgok képzeire vezetődnek vissza. Olyan ez, mintha az egész folyamatot az *ábrázolhatóság* szempontja vezérelné” (Áf. 122). Különös az, hogy ezek a vizualizálódott indulatok aztán az álom elmondásakor nyelvivé transzformálódnak, és ez az aktus újra interpretáció, újra elfojtás, cenzúra jellegű, egy koherens rend rátelepítése a természetüktől fogva még jelentős mértékben inkoherens, fluid képekre.

Az álomtörténet egy további szempontból is határhelyzetű: az energiatermészetű és kognitív természetű pszichés komponensek kettőssége között játszódik le, fordítás heterogén folyamatok között. Ezt a határhelyzetet az előbbi fenomenológiai jelleg helyett dekonstruktívna (dekonstrukciós hermeneutikai természetűnek) nevezhetjük. Nem olyan, mint két nyelv közötti fordítás, hisz ezek között grammatikai, szemantikai (vagyis szimbolikus) homogenitás áll fenn (bár minden nyelvben van valami heterogén érintettség, és ez a fordításban dekonstruktív komponensként megjelenik, „bezavar”). A fordítás két komponensének egymással kapcsolatos heterogeneitása azzal jár, hogy a fordítás mindig félreértés, torzítás, nincs azonos beszédszint, fordítani muszáj, de lefordítani lehetetlen.

Határhelyzeti jellege jelenik meg abban is, hogy az álom – legalábbis abban az eredeti, éjszakai formájában, amiről persze csak halvány érzéseink vannak – eredetileg képi természetű, az álom felidézése, elmondása viszont nyelvi. Az álomfolyamat tehát az imaginárius és a szimbolikus határhelyzetében működik. Feltehető a kérdés, hogy „vajon ugyanúgy emlékezünk egy álomra, mint ahogy egy olyan eseményre, amely megtörtént, és amely lokalizálható valahova?”²⁰ Lacan figyelmeztet, hogy ez Dzsungl Dzi és az általa álmodott, illetve őt álmodó lepke problémája. Freud itt megpróbál világos elválasztást tenni: a valóságpróba lehetőségével, fogalmával védi ki azt, hogy az álom a hallucináció realitásának erejét kaphassa. De az emlék fogalma, egy álom mint sajátos emléknym, ennek természete²¹, eltűnése, felbukkanása mégis eltér

¹⁷ De Man, Paul: „Az önéletrajz mint arcrongálás.” (fordította: Fogarasi György). In: *Pompeji* 1997. 2–3. szám, 105.

¹⁸ Freud, S.: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest, Gondolat Kiadó, 117.

¹⁹ Pontalis, i. m.: 29.

²⁰ Lacan, i. m. 125.

²¹ Freud erről a kérdéstről az un. „fedőemlék” kapcsán írt részletesebben. A fedőemlék a nappali élet álomi emléke, egy olyan életesemény, amely valóban megtörtént, de amiatt, hogy tudattalan indulatok, energia-tömegek kapcsolódtak rá, a mindennapi életben megokolhatatlan, tüdőklő fontosságot nyertek.

Középkori dombormű

attól, ahogy az ébrenlétünkben tapasztalt, érzékelt, hallott dolgok emlékként rögzülnek bennünk.

A határátlépések során az álom transzformációs erők terepévé válik. Ezek a transzformációs erők az ellenállás, az elfojtás, a cenzor. Az elfojtás mindig egy rögzített jelentés kialakításának akarátát tartalmazza, olyan jelentését, amely az énbe integrálható. Minden elfojtás reduktív, de árulkodóan reduktív. A cenzor mindig egyértelművé akarja tenni az álmot, az álom folytatásai, asszociációi viszont mindig felbontják ezt az egyértelműséget, zavaró, megbontó sokféleséget építenek be, amelyekkel szemben az én újabb integratív gesztusokra kényszerül. A tudattalan mindig kibújik. Lacan figyelmeztet arra, hogy a két, Freud által használt ágencia, a cenzor és az ellenállás más és más természetű, eredetű. A cenzor egy „másik” diszkurzus, valami külső projektálódása, megjelenése a szubjektumban, mégpedig azé az instanciáé, amit Freud később felettesénnek nevez. Az ellenállás viszont az én területéről származik, a saját nárcisztikus konstrukció produktuma, „az ellenállás az én imaginárius funkciója”,²² az önmagam tükörstádiumban megformált struktúrájából, egyfajta primér, belső rend érdekében származik.

Az álom kijelöl, bejár magának egy bizonyos lelki, belső teret. A határátlépések mozdulatai megmutatják ezeket a hipotetikus tereket, modalitásokat. Az álom meghatározó terei a tudattalan és a tudatelőttes, illetve a tudatos. Ezekben a terekben vagy talán lelki modalitásokban az álom (és a szubjektivitás) többféle megjelenési formát vesz fel. A tudattalan indulatai, energiaviszonyai bizonyos képi maradványokra, leképeződésekre tapadnak rá, ezeket az elsődleges képződményeket nevezi Freud *álomgondolat-*

nak. Az álomgondolat további transzformáció, fordítás (az álommunka) révén kerülhet be a tudatelőttesbe (ez a *látens álomtartalom*), ennek az átdolgozásnak az eredményeként válhat érzékelhetővé: *manifeszt álommá*. Freudnál egyértelműen érzékelhető egyfajta eldöntetlenség. A látens versus manifeszt egy felszínen igen egyszerű és csábító értelmezési párosnak tűnik, könnyen arra gondolhatunk, hogy más dolgunk sincs, mint a manifeszt tartalmakat (melyeket mondjuk egy vers szövegéhez hasonlíthatnánk) egyszerűen vissza kell fordítani a lényegi mondanivalóra, az álom (a vers) rejtett üzenetére. Azonban pontosan az előbb jelzett heterogeneitás miatt az ilyen gesztus súlyos redukció, elhárítása, kivédése a személyesség, a bensőség mélyebb tapasztalatának. Tagadhatatlan persze, hogy az elfojtás, a cenzor éppen erre akar mindig rávenni minket. Az Irma-álom persze minden értelmező esetében, többé-kevésbé kikerülhetetlen módon pontosan ilyen eltorzító elzárásokhoz vezet. Az álom utóbb említett értelmezőinél (Lacan, Felman) persze már az a radikális újítás (az a posztmodern), hogy miközben kikerülhetetlenül ők is egy (új) rejtett üzenet felmutatását is eredményüknek gondolják, értelmezésük központi kérdéseként tárgyalják az értelem stabilizálhatatlanságának, rögzíthetlenségének módszertani tényét. Sőt egész pontosan azt, hogy minden elkerülhetetlen rögzítés a félreértés, a *méprise*, anélkül persze, hogy ez a félreértés valamilyen bölcs aktussal, fordulattal valaha is végleges belátássá válhatna: „vállalkozásom nem megy túl azon az aktuson, amelyben bennfoglalt és ezért egyetlen lehetősége a hibájában rejlik, vagyis a félreértésben” – írja Lacan²³

A megértés vágya és a félreértés eredménye alól persze

²² Lacan, i. m. 120.

²³ Idézi Sh. Felman, i. m. 122.

Freud se tudta kivonni magát, de ennek az ellentmondásnak a bemutatása fontos elvi kérdésekhez vezethet minket. Amikor az Irma-álom elemzésének végén kijelenti, hogy a megfejtés eredményeként „az álom ‚értelme‘ feltárult” és hogy az álom „tartalma tehát: vágyteljesülés, motívuma: vágy” (Áf. 93.). Az álom ebben a megközelítésben nem más, mint a manifeszt tartalom mögött feltárt látens értelem, az, amely közvetlenül vágyteljesítő szereppel működik. Ha elhisszük, megnyugodhatunk, hiszen kész a végleges megfejtés, a manifeszt jelölő mögött ott van a látens jelölés.

A könyv második részében, az „Álomunka” címet viselő fejezetben azonban egy érdekes 1925-ös betoldást olvashatunk, mely mintha megkérdőjelezné ezt a bizonyosságot:

„Most, miután legalább az analitikusokat sikerült megbarátkoztatnom azzal a gondolattal, hogy a nyilvánvaló álom helyébe az analízis révén nyert jelentést kell tenni, egy másfajta összetévesztés bűnébe esnek és makacsul ragaszkodnak is hozzá. Ebben a lappangó álomtartalomban keresik ugyanis az álom lényegét és közben nem ügyelnek a lappangó álomgondolat és az álommunka különbségére.”

E szövegből egyértelmű, hogy Freud a korábban oly fontosnak tartott rejtett értelem (azaz egy szemantikai egység) helyett egy bizonyos (egyébként ugyancsak rejtett értelmezésben rekonstruálható, ismételtető) aktivitást, az álomunkát teszi középpontba. A gondolatmenetet a következőképpen folytatja:

„Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk sajátos formája, mely az alvás állapotának feltételei között válik lehetségessé. Ezt a formát az álommunka hozza létre, mely az álom egyedüli lényeges vonása, sajátosságának egyetlen magyarázata.

Az álom lényege, létezési formája, aktivitása, az álommunka: retorikai természetű, jellemző eseményei a sűrítés, az eltolás, az ábrázolhatóságra törekvés és a másodlagos megformálás (az utóbbi kettőt egyszerűsítve képesítésnek és narrativizálásnak is mondhatnánk). Az álommunka azonban nem, vagy legalábbis nem elsődlegesen szemantikai, hanem »formai« jellegű, az álom a »gondolkodás sajátos formája«, olyan, amely párhuzamos az ébrenlét racionális gondolkodási stratégiájával. Az álom egy olyan jelölősorozatot, jelölőstruktúrát működtet, amely nem a jelöltre akar vonatkozni, hanem egy lezárhatatlan aktivitást indít el, hiszen az álommunka »ébrenléti« párja az álomfejtés, amelyről pedig már láttuk, hogy végtelenül folytatható. A mai interpretátor ezért gyakran nem valami jelentés kimondására törekszik, hanem azon gondolkodik, hogy mi módon folyik az álomban, a szubjektumban a jelentések termelése, feladatának azt tartja, hogy az álmat »értelmező erők polemikus terepének tartjuk«, amelyeket organizálnak és dezorganizálnak kezeletlen, tudattalan hatások ismétlődései.”²⁴

Freud az álommunka szerepének ilyen hangsúlyozása

mellett egy további alapvető problémát is felvetett, amely ugyancsak az álom stabil megfejtésének, lefordíthatóságának hitét kérdőjelezi meg. Az álommunkát tárgyaló fejezet elején tárgyalja az álomtartalom és az álomgondolat kapcsolatát, mint „egyazon tartalom két ábrázolása két különböző nyelven (...) mintha az álomtartalom az álomgondolatok lefordítása volna két különböző nyelven” (Áf. 199.). Freud azonban rögtön jelzi, hogy ez a „fordítás” nem szemantikai megfelelés (egy jelölő–jelölt–viszony) alapján történik, hanem úgy, ahogy ezt egy képrejtvény teszi. A rébusz, a képrejtvény nem hermeneutikai jelenség, a közvetlenül kapott képnek nincs (akár metaforikus) vonatkozása, hanem az egységesnek látott, „keretezett” képet elemeire kell szétszedniük, és az egyes elemeket kell valamilyen értelemben helyettesítenem, jelentéssel, struktúrával, vagy valamilyen szóelem (pl. egy szótag) materiális anyagával. A rébuszhoz valamiféle külső kulcsot,²⁵ amelynek a jelentéshez nincs köze, hanem sokkal inkább az elrejtő szándék dekonstruktív mechanizmusaként fogható fel. Ennek a félrevezető, elrejtő szándéknak részletesebb elemzését adja Freud az 1917-es *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című munkájának álomról szóló fejezetében közölt, az álom eleméről szóló gondolataival. Az álom elemét Freud „pótlék”-nak nevezi, mely nem jel, ami vonatkozik valamire, hanem feladata sokkal inkább az elrejtés, a nemmegmutatás. Az álom nem kifejezni akar, hanem csak kijátszani, kielégíteni, miközben láthatatlanná akarja tenni azt, amit megvalósít. A pótlék itt olyan valami, mint amikor kincset akar elrejtteni valaki egy falba. Akkor rejti jól, ha az adott téglán, ami mögé a dolgokat tette, semmi sem látszik, de a téglát mégis megtalálható, az elrejtés nem válik elvesztéssé. A pótlék félrevezető, nem vezető, pontosan abban az értelemben kell olvasni, mit korábban a de Mantól idézett szöveg jelez. Az olvasás, az álomfejtés nem igazán az értelem megtalálása, hanem a rejtettség elvének a felfedezése.

²⁴ Mehlman, J. Trimethylamin: Notes on Freud's Specimen Dream. *Diacritics*, 6.1, 1976. 43.

²⁵ Leclair, Serge: *Psychoanalyzing – On the Order of the Unconscious and the Practice of the Letter*. Stanford, Stanford University Press, 1998. Leclair érdekes elemzését adja a rébuszproblémának.